

I. Nifaliev, Phd in History, Senior Research Officer
History institute named after A. A. Bakikhanov of NASA, Baku, Azerbaijan

THE CREATION OF THE TRANSCAUCASIAN SOVIET FEDERATION AS AN INTEGRAL PART OF SOLVING THE NATIONAL QUESTION IN THE SOUTH CAUCASUS IN 1921–1922-th.

Following the proclamation of Soviet power in Georgia in late February 1921, Moscow took the initiative to establish the Federation of the three Transcaucasian republics. By itself, this idea was not new. The first attempt to create such a Federation was made in the spring of 1918. The first failed experiment in May 1918 in the southern Caucasus, there are three independent public education: Azerbaijan, Armenia and Georgia. After the Sovietization of the South Caucasus by early 1921 the Bolsheviks took a course on the integration of the three republics into one federated state. This policy was met with mixed reactions among some leaders of the Soviet republics of Georgia and Azerbaijan, who considered the move premature and restricts the sovereign rights of the republics.

Keywords: party, Federation, Georgia, Armenia, Azerbaijan, oil, trade.

УДК 930.271

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.136.1.09>

М. Николаєв, д-р іст. наук
Незалежний дослідник, Миколаїв

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ ОЛЬВІЇ ПОНТІЙСЬКОЇ II СТ. ДО Н. Е. У СВІТЛІ ВІДНОВЛЕННЯ ЛІТОЧИСЛЕННЯ

Відновлення літочислення Ольвії Понтійської IV–I ст. до н. е. дозволяє суттєво уточнити датування великої групи епіграфічних пам'яток. У статті висвітлено перспективи перегляду соціально-політичної історії II ст. до н. е. з єдиних хронологічних позицій. На підставі проаналізованих джерел (декрет на честь Нікерата Папієва датується ранньоримським часом, декрет на честь Стефана Олександрова, смірнійця, належить до часів Мітрідата VI Евпатора) зроблено узагальнені висновки про суспільне та політичне життя Ольвії. Відзначається, що в першій чверті II ст. до н. е. видана група приватних поصات на граніті. У другій чверті століття Посідеєм Діонісійвм встановлено стінобудівний напис, який інтерпретується як захід зі зміцнення оборони міста від нападу Скілура. Період активності видатного ольвіополіта Посідея Посідеєва: 218–188 рр. до н. е. Саме на цей час припадає найвищий етап розвитку торгівлі Ольвії з Родосом, а також встановлення чотирьох поصات Посідея Посідеєва в Неаполі Скіфському і однієї в Ольвії. Водночас видано два декрети Ольвії на честь родосців і декрети Коса та Тенедоса на честь Посідея. Відповідно, всупереч усталеному уявленню, Посідей не був радником царя Скілура. Традиційне читання монетних легенд ВΣΕ, ΒΑΕΙΡΗ кінця III – першої половини II ст. до н. е. іменами варварських царів є лише варіантом тлумачення.

Ключові слова: Ольвія, політична історія, II ст. до н. е., написи, монети, датування, просопографія

Нині вже завершені багаторічні міждисциплінарні розвідки з відновлення літочислення Ольвії Понтійської (синхронізація епонімного каталогу (*Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae* (IPE I²) 201)) і, відповідно, побудовані основи просопографії цього полісу [8, 9, 10, 11, 12]. Ці дослідження відкривають перспективи обґрунтованого перегляду соціально-політичної історії ольвійського полісу з єдиних хронологічних і просопографічних позицій. Метою статті є перегляд соціально-політичної історії Ольвії мабуть найсуперечливішого II ст. до н. е. Перегляд здійснюється у зіставленні з матеріалами монографії Ю.Г. Виноградова [2], яку справедливо вважають найвищим досягненням у розробці проблем історії Ольвії.

Щодо політичної історії найзначнішого античного поліса Північно-Західного Причорномор'я – Ольвії Понтійської – проблема хронології є дуже актуальною. Нескінченні дискусії, пов'язані з наявними альтернативними варіантами датування лапідарних пам'яток, насичених історичними подіями: декрети на честь Протогена (IPE I² 32), Нікерата Папієва (IPE I² 34), синів херсонесита Аполлонія (*Надписи Ольвіи* (IOIb) 28+29+123+IPE I² 240) тощо. Навіть не позбавлене сенсу твердження про вичерпання можливостей традиційних методів датування написів у подальшому просуванні досліджень.

Нами поетапно розроблено кілька близьких варіантів хронологічної моделі подій декрету IPE I² 32 на честь Протогена з опорою на синхронізований календар Ольвії. Один з останніх варіантів моделі оперує з вісьма дійовими особами декрету. Модель надає підстави стверджувати, що події декрету не стосуються II ст. до н. е. та відбувались у 270–240 рр. до н. е. У такому разі активність царя саїв Сайтафарна припадає на 250 рр. до н. е. Відгомін подій, згаданих у декреті IPE I² 32 на честь Протогена, у II ст. до н. е. є лише по-

свята (*Supplementum epigraphicum Graecum* (SEG) 42:716) Аполлону Дельфінію, встановлена онуком Протогена Євніком Євдоровим, епонімом Ольвії 193 р. до н. е. Декрет IPE I² 32 зафіксовано орієнтовно не пізніше 230 р. до н. е. [9; 16, с. 55]. Своєрідним продовженням декрету на честь Протогена є стінобудівний напис IPE I² 180 Клеомброта Пантаклова (II) – епоніма 222 р. до н. е. (до речі, шрифт цього напису абсолютно збігається зі шрифтом декрету на честь Протогена, що зазначив В. Латишев). Посвята IOIb 72 колегії сітонів Герою Доброзичливому, яку видавці датують не раніше кінця III – першої половини II ст. до н. е., а також декрет SEG 34:758 на честь Антестерія є синхронними подіям декрету на честь Протогена в частині зображення голоду. Вони достатньо переконливо датуються серединою III ст. до н. е., як, до речі, вважав і Ю. Виноградов [2]. Датування декрету IPE I² 32 другим століттям до н. е. в наш час притаманне, переважно, найстарішому поколінню дослідників.

На основі відновленого літочислення Ольвії декрет IOIb 28+29+123+IPE I² 240 на честь синів херсонесита Аполлонія датується роком жерця на ім'я Ἀγαθῖνος Δῆμιάρχου – 215 р. до н. е. Надгробок (IPE I² 226) Мойродора, що утримує неоднозначне тлумачення фрази чи то про скіфське місто Ольвію, чи то Ольвію – місто у Скіфії, не має точного датування (II – перша чверть I ст. до н. е.). В. Анохіним [1, с. 51] датування надгробка (IPE I² 223) Дідзазельма Севтова, гегемона дізурів, віднесено до середини II ст. до н. е. Однак Ю.Г. Виноградовим [2] датування надгробка (IPE I² 223) більш переконливо віднесено до часів Мітрідата VI.

У сучасному антикознавстві прийняте датування декрету IPE I² 34 на честь Нікерата Папієва першими двома десятиліттями II ст. н. е., запропоноване Ю.Г. Виноградовим [2, с. 186]. Проте просопографічної

кореляції між цим декретом і відповідною хронологічною ділянкою ольвійського календаря *IFE* I² 201 виявлено не було [8, с. 89]. Це і стало приводом для проведення нами розвідки. На жаль, Ю. Виноградов, виконуючи аналіз цього документа, проігнорував системний підхід й обмежився кількома випадковими прикладами. До того ж, у своїх останніх статтях дослідник відмовився від певної частини наведених аргументів. Водночас геометричні параметри (ширина) декрету *IFE* I² 34, сюжет, застосування окремих мовних форм і фраз тощо є характерними лише для перших століть н. е. Наприклад, ім'я Νιέκῆρατος (із дифтонгом) застосовувалося винятково в перші століття нашої ери тощо. Події, що зображені в цьому документі, відбувалися на початку другої половини I ст. н. е., тобто пізніше загальноприйнятого часу майже на 230–250 років. До речі, пропонуване нами датування декрету *IFE* I² 34 підтримав А. Аврам [18, с. 441].

Декрет *IOIb* 26 на честь херсонесита Діонісія Тагонова має альтернативне датування: чи то близько до 230 рр. до н. е., чи то близько до 170 рр. до н. е. Нами проведено відповідні розвідки й альтернатива подолана на користь 230 рр. до н. е. [11, с. 68].

А.І. Іванчиком, як варіант, запропоновано датування декрету *IOIb* 27* на честь Стефана, сина Олександрова, смірнійця, часом Скілура. Однак дослідник зазначає, що йдеться не про твердо встановлений факт, а лише про гіпотезу, яка базується на двох реконструкціях [19, с. 109]. Датування цього декрету часом Мітрідата VI Евпатора нами було згодом підтвержене інтерпретацією складної монограми на срібних монетах ім'ям Стефана [9, с. 233].

Ольвійський лапідарний архів утримує фрагментований перелік імен *IOIb* 128, виконаний курсивним шрифтом. Видавці вважають, що "...як і каталог громадян *IFE* I² 201, зазначений напис належить до II ст. до н. е.". Однак нами встановлено, що одноразова фіксація каталогу *IFE* I² 201 – епонімного календаря Ольвії – відбулася, вірогідно, у 96 р. до н. е. та пов'язана з переходом підвладних Мітрідату VI Евпатору полісів на єдину "віфінсько-понтійську" еру [11, с. 65]. На нашу думку, нині відсутня можливість інтерпретації переліку імен *IOIb* 128. До того ж, час появи курсивного шрифту в Ольвії є невідомим. Ю. Виноградов, не маючи реальних підстав, вважав, що цей шрифт утвердився із другої половини II ст. до н. е. [2, с. 184].

Вітчизняне антикознавство базується на традиційній даті декрету *IFE* I² 402 про дружбу і взаємну допомогу між громадянами Херсонеса Таврійського та царем Понта Фарнаком I – 179 р. до н. е. Цей декрет, поміж інших, мав безсумнівний вплив на політичну історію Північного Причорномор'я в першій половині II ст. до н. е. Він є реакцією греків на посилення загрози з боку Кримської Скіфії. На переконливу думку Ю. Виноградова [2, с. 230], є перспектива виявлення аналогічного декрету і для Ольвії. Проте останніми десятиліттями датування декрету *IFE* I² 402 є предметом невгамовної дискусії серед законрдонних антикознавців. Виявилася альтернатива в ідентифікації династичної ери, яку застосовує цар Фарнак I: ... ἐν τῷ ἑβδόμενῳ καὶ πεντηκοστῷ καὶ ἑκατοστῷ ἔτει, μὲνός Δασιόου... – "...сто п'ятдесят сьомий рік, місяць даїсій...": чи то 179 [17], чи то 155 (або 157) рр. [11] до н. е. Ця альтернатива подолана нами на основі відновленого літочислення Ольвії. Зіставленням ольвійських декретів *IOIb* 28+29+123+*IFE* I² 240 і *IOIb* 26 на честь громадян Херсонеса та херсонеського амфорного клейміння отримано дату декрету *IFE* I² 402 155 (або 157) рр. до н. е. Перевагу ми надаємо 157 р. до н. е., який запропонував О. Габелко. Окрім іншого, така дата частково враховує

зауваження А. Аврама [17] про те, що в разі прийняття дати декрету 155 р. до н. е. зовсім мало часу залишається на правління Мітрідата IV Філопатора Філадельфа.

Важливе значення для відновлення подій політичної історії елліністичної Ольвії має уточнення датувань декретів *IFE* I² 30 і *IOIb* 24 на честь родосців, відповідно, Гелланіка та, вірогідно, Гагесікла (чи Гагесарха?), сина Гагесандрова. Так, декрет *IFE* I² 30 містить історичну інформацію про сплату данини місцевим царям. Вчені В. Латишев, а також і Ю. Виноградов [2, с. 181], датували декрет III ст. до н. е. Раніше нами була запропонована гіпотеза: *terminus post quem* для цього документа – 230 р. до н. е. [9, с. 231]. Для уточнення датувань декретів на честь родосців можливо запропонувати деякі просопографічні міркування.

Так, напрямом уточнення датування декрету *IFE* I² 30 на честь Гелланіка може бути не ольвійська, а родоська просопографія. Адже, згідно із просопографічною моделлю полісної громади, впливова історична особа, зазвичай, згадується в кількох різнорідних синхронних епіграфічних документах [9]. Наприклад, ім'я евергета Протогена присутнє в декреті *IFE* I² 32, двох різних агораномних клеймах на мірних посудинах, монетних легендах ΠΡΩΤΗΡ, ΠΡΩ та, вірогідно, в епонімному каталозі *IFE* I² 201. Отже, з огляду на відносну рідкість імені 'Ελλάνικος в елліністичному Родосі (згадаймо лише у двох написах), також, безперечно впливовість цієї особи, пропонуємо таку гіпотезу: родосець 'Ελλάνικος з ольвійського декрету *IFE* I² 30 та хтось 'Ελλάνικος Ἀγῆρωνος з родоського напису (*Tituli Camirenses* 41) орієнтовно 210 р. до н. е., а також хтось 'Ελλάνικος, дедікант посвяти (*Clara Rhodos* 2 (1932) 237,145) Зевсу Атабірю, вірогідно, першого врожаю (винограду?) є однією особою.

Декрет *IOIb* 24 на честь, вірогідно, Гагесікла (чи Гагесарха?), сина Гагесандрова, родосця, видавці датують другою половиною III ст. до н. е. Нами, в урахуванням досліджень П.О. Каришковського [4] та синхронізованого календаря Ольвії, було запропоноване датування цього документа орієнтовно роком епоніма на ім'я Νοσιμήνιος Ἴκεοῖου – 203 р. до н. е. [9, с. 223] або часом, близьким до цього.

З часів В.В. Латишева уже традиційно вважають, що активні торговельні відносини Ольвії з Родосом здійснювалися та контролювалися видатною історичною особою з найвпливовішого ольвійського роду Діонісіїв – Посідеєм, сином Посідея (на нашу думку, дискусію щодо ольвійського походження Посідея Посідеїва вже вичерпано). Так, у розвиток гіпотези В. Латишева, Ю. Виноградов [2, с. 241] вважав цього Посідея володарем торговельного флоту, організатором інтенсивної торгівлі з Родосом, переможцем піратів – сатархеїв і радником царя Скілура в Неаполі Скіфському. Цей Посідей встановив у Неаполі чотири посвяти: Зевсу Атабірю (*IFE* I² 670) (чи не під впливом Гелланіка? (див. вище)), Афіні Ліндійської (*IFE* I² 671), Ахіллу щодо перемоги над сатархеями (*IFE* I² 672) та богині Родос (*Numizmatika i epigrafika* (NE) 3 (1962) 41). Окрім того, той же Посідей встановив у Ольвії посвяти Афродіті Евплії (*IFE* I² 168). Отже, згідно із хронологією життєдіяльності царя Скілура, зазначені чотири посвяти Посідея (як і його ольвійська посвята) датувалися орієнтовно 145–115 рр. до н. е. Раніше ми неодноразово покликалися на інтерпретацію Ю. Виноградовим (та іншими дослідниками, наприклад П. Каришковським [4]) матеріалів про радника царя Скілура Посідея Посідеїва, оскільки ця особа добре вписувалася в стемму Діонісіїв. Цей Посідей, син Посідея (II) хронологічно міг бути онуком Посідея Посідеїва (I) (див. декрети рубежу III–II ст.

до н. е. *IPE* 1277 та *IPE* 1278) та сином Посідея Діонісієва, стінобудувача (*SEG* 40:633) середини II ст. до н. е. До речі, рід Діонісієв чи не єдиний в елліністичній Ольвії, який застосовував передачу родового імені від батька до сина [8, с. 175].

З іншого боку, динаміка родоського імпорту у причорноморські поліси, зокрема Ольвію, суттєво суперечить традиційним уявленням, адже найвищий її рівень спостерігався не за часів Скілура (тобто, у другій половині II ст. до н. е.), а наприкінці III – перших десятиліттях II ст. до н. е. (імпорт із Родосу 140–110 рр. до н. е. переважає лише в такому локальному об'єкті, як Південний палац у Неаполі Скіфському) [3, 4, 6, 7]. Активні торговельні відносини Ольвії з містами Середземномор'я, зокрема Родосом, досить активно тривали до середини II ст. до н. е., після чого переживають значний спад [6, с. 215]. Це підтверджується також статистикою родоського імпорту в інші поліси Причорномор'я (Херсонес, Боспорське царство) [7]. Взагалі, а чи можливі були активні стосунки Ольвії з Родосом після 166 р. до н. е., з урахуванням складних політико-економічних взаємин Родоса з Римом? А чи потрібен був торговельний флот Посідея, щоби постачати продукцію Родосу винятково до Південного палацу Неаполя Скіфського? Отже, спостерігається явна суперечність у традиційній хронологічній інтерпретації історичних подій, що потребує нових гіпотез.

З урахуванням змалюваної зовнішньоекономічної ситуації та з опорою на стемму роду Діонісієв і відновлене літочислення Ольвії, пропонується така історична гіпотеза: найвищий рівень торговельних відносин Ольвії та Родосу, досягнутий наприкінці III – у перші десятиліття II ст. до н. е., пов'язується з діяльністю реальної історичної особи – Посідея Посідеїва. Період активності цієї особи, згідно із законом генеалогії: 218–188 рр. до н. е. [8] (місце цієї особи в стеммі Діонісієв визначається досить надійно. Він є сином Посідея Діонісієва, одного з дедикантів посвяти *IPE* 12 189 орієнтовно 230 р. до н. е. Аполлону Дельфінію). На честь Посідея Посідеїва були прийняті декрети Коса та Тенедоса, відповідно *IPE* 12 77 та *IPE* 12 78 рубежу III–II ст. до н. е. [8, 9]. Безумовно, активну міжнародну діяльність здійснювали й інші представники роду Діонісієв, що підтверджується декретами *Inscriptions grecques (IG)* 813 та *IG* 814 рубежу III–II ст. до н. е. на честь проксенів та евергетів дельфійського святилища Аполлона, відповідно – Посідея Діонісієва (до речі, батька Посідея) та Діодора Агрота (двоюрідного брата Посідея; другий двоюрідний брат Посідея, Діонісій Агрота, був епонімом Ольвії у 200 р. до н. е.). Інші ольвійські родини також мали стосунки з Родосом. Про це свідчить зокрема надгробок із Родосу (*Maiuri, NSER* 95) Гейдеї Аристокритової, борисфенітки. Посідеєм Посідеївим під час заснування Неаполя, вірогідно, у перші десятиліття II ст. до н. е. були встановлені посвяти Зевсу Атабірю (*IPE* 12 670), Афіні Ліндійської (*IPE* 12 671), Ахіллу щодо перемоги над сатархеями (*IPE* 12 672) та богині Родос (*NE* 3 (1962) 41). Цей же Посідеос Посідеос також є дедикантом встановленої в Ольвії посвяти *IPE* 12 168 Афродіті Евплії. Відповідно, Посідей Посідеїв хронологічно аж ніяк не міг бути радником Скілура в Неаполі. Слід також зазначити важливу обставину: ольвійські декрети *IPE* 12 30 і *IOIb* 24 на честь родосців датуються видавцями III ст. до н. е. Нами уточнено датування цих декретів рубежем III–II ст. до н. е., що збігається з найвищим періодом активності торговельних взаємовідносин між Ольвією та Родосом.

Ми вже неодноразово звертали увагу на входження найвпливовіших ольвійських родин Леократидів-Евресибіадів, Діонісієв до єдиного клану, вірогідно, з

часів повалення тиранії (близькими до цього клану були також Нікрати та Пантакли-Клеомбрати) [8, 9]. Наприклад, їхні імена присутні в одному магічному заклятті *SEG* 50:702, IV [10], угруповання [ερεϊς] Λεω[κ]ρατου? – "жерці Леократа", очолив виходець із роду Діонісієв Διονύσιος Αριστείδου. Окрім того, епоніматі 356–355, 201–200 рр. до н. е. виконано "попарно" зазначеними родами тощо. Уведене в науковий обіг В.В. Крапівіною у 2004 р. агораномне клеймо Αριστων, Εὐμένες, Ποσειδῆος ще раз підтвердило існування цього клану: головою колегії агораномів є епонім Ольвії 218 р. до н. е. Αριστων Νικηράτου (походить із родини Нікратів). Рядовими агораномами є епонім 201 р. до н. е. Εὐμένης Συρίσκου (походить із родини Леократидів-Евресибіадів) й особа, що нас цікавить – Ποσειδῆος Ποσειδέου (походить із родини Діонісієв) [12]. До речі, він є двоюрідним братом епоніма 200 р. до н. е. Діонісія Агрота. Раніше ми звернули увагу на те, що у збереженому фрагменті другого стовпця ольвійського календаря *IPE* 12 201 (226–185 рр. до н. е.) дуже рідко трапляються епоніматі Діонісієв та Леократидів-Евресибіадів. Ця обставина була пояснена участю цих родів у заснуванні Неаполя [8, с. 217] та, вірогідно, їхньою активною міжнародною діяльністю. З боку Леократидів-Евресибіадів гіпотеза про заснування Неаполя підтверджується знайденою в цьому місті посвятою Матері богів (чи Деметрії?) [14], дедикантом якої є, вірогідно, уже згадуваний епонім Ольвії 201 р. до н. е. Εὐμένης Συρίσκου [9, с. 304]. Про участь же Діонісієв у заснуванні Неаполя свідчать посвяти Зевсу Атабірю (*IPE* 12 670), Афіні Ліндійської (*IPE* 12 671), Ахіллу щодо перемоги над сатархеями (*IPE* 12 672), богині Родос (*NE* 3 (1962) 41), що їх встановив цей Ποσειδῆος Ποσειδέου. Він також є дедикантом встановленої в Ольвії посвяти *IPE* 12 168 Афродіті Евплії. Уся перерахована група пам'яток датується не пізніше перших двох десятиліть II ст. до н. е., відображаючи ранній, "ольвійський" етап існування Неаполя. З огляду на те, що кілька посвят Посідея, наприклад, *IPE* 12 670, *IPE* 12 671 виконано з граніту, вони належать до групи приватних посвят, що були майже синхронно встановлені в Ольвії у першій чверті II ст. до н. е.: посвята евергета та епоніма 195 р. до н. е. Пантакла Клебратова (*SEG* 58:766); посвята онука Протогена й епоніма 193 р. до н. е. Євніка Євдорова (*SEG* 42:716); посвята 178–160 (?) рр. до н. е. Гікесія статуї сина Філта Гікесієва (*SEG* 42:717); посвята приблизно 188 р. до н. е. Леона Гераклідова (*SEG* 42:715); фрагмент гранітної посвяти (*SEG* 42:717, *contn*). Не суперечить такому висновку й палеографія згаданих посвят, що охоплює широкий хронологічний діапазон: від кінця III ст. до н. е. до I ст. н. е. включно (датування лапідарних пам'яток за палеографічними ознаками має точність не менше століття [10, 11]. Намагання розробити будь які системи уточненого датування на базі винятково палеографії, на нашу думку, є безпідставними і ризикованими.

Отже, Посідей Посідеїв не був радником царя Скілура, оскільки жив майже на два покоління раніше. Водночас не виключено, що цар Скілура мав якогось радника-грека, згідно з відомою практикою [2, с. 241].

Гіпотезу, у деяких моментах близьку до нашої, навіть не маючи хронологічної опори, запропонували в науково-популярному виданні А. Русяєва та М. Русяєва [13] (звісно, за умови вилучення неаргументованої художньої деталізації подій, як відомо, притаманній науково-популярному жанру). Дослідниці вважають, що Посідей Посідеїв встановив посвяти в Неаполі та в Ольвії ще до нападу Скілура та майже відразу, як тільки були зведені перші культові споруди та поста-

влені статуї, Неаполь був захоплений Скілуром. Неможливо встановити долю засновників Неаполя на чолі з Посідеєм: залишилися вони на службі в Скілура, загинули, чи перебралися знову до Ольвії [13]. Водночас гіпотеза дослідниць про вигнання Діонісіїв з Ольвії в цей період (та деякі інші міркування) не є аргументованими та навіть суперечать історії цього роду. Гіпотеза А. Русяєвої та М. Русяєвої також суттєво (майже на півстоліття) не погоджена хронологічно, адже Посідей жив на два покоління раніше Скілура.

Розглянувши сучасні датування найвідоміших лапідарних написів, тобто, образно кажучи, "розчистивши" історичне поле від традиційних, але застарілих датувань, приходимо до такого висновку: із другої чверті II ст. до н. е. Ольвія не представлена будь-якими державними актами (останнє десятиліття II ст. до н. е. також не розглядаємо, оскільки воно пов'язане з іншим етапом політичної історії Ольвії – протекторатом Мітрідата VI Евпатора). Теза ж Ю. Виноградова [2, с. 241] про те, що у другій половині II ст. до н. е. Ольвія продовжує видавати проксенічні постанови, що нібито підтверджує автономні права міста, була частково спростована дослідником у його останніх статтях.

Відсутність державних актів Ольвії II ст. до н. е. збільшує питому вагу монетних легенд в історичних розвідках. Прийнято вважати, що перша половина II ст. до н. е. характеризується відносною стабілізацією та деяким економічним зростанням поліса [2, с. 228]. Проте початок цього процесу, вірогідно, був пов'язаний із фінансово-економічною реформою передостаннього десятиліття III ст. до н. е. Отже, цією статтею ми пропонуємо гіпотезу про проведення економічної реформи в Ольвії орієнтовно у 218–216 рр. до н. е. По-перше, реформа передбачала припинення майже неконтрольованої емісії суттєво змізернілих "борисфенів". Тут прийнято багаторазово підтверджений ольвійський просопографію факт завершення карбування "борисфенів" приблизно 218–216 рр. до н. е. (останнім часом до групи вже опублікованих аргументів на користь цієї гіпотези [9, с. 218] додалися нові, що їх належить оприлюднити). Диференти на передостанніх "борисфенах" вказують на магістратів із родів Нікератів та Пантаклів-Клеомбротів. Реформою також уведено в обіг срібло (монети КЛЕ, КРІ, у скороченнях яких також проглядають імена магістратів із родів Нікератів та Пантаклів-Клеомбротів [9, с. 218]). Реформа, вірогідно, передбачала й остаточне розчищення міста від боргів (процес цей, згідно із декретом *IPE* I² 32, започатковано ще Протогеном). Про це свідчить декрет *IOIb* 28+29+123+*IPE* I² 240 на честь синів херсонесита Аполлонія 215 р. до н. е. Окрім того, був уведений податок на жертвоприношення, згідно із декретом *IPE* I² 76 217–207 рр. до н. е. Економічному зростанню, вірогідно, сприяла й зовнішньополітична ситуація. Окрім, вочевидь, стабілізації стосунків із головними політичними силами Причорномор'я, відносини із місцевими племенами, мабуть, набули помірного та порівняно більш цивілізованого стану. Про це свідчить фраза з декрету *IPE* I² 30, вірогідно, кінця III ст. до н. е.: "...καὶ τὰ δῶρα λαμβάνουσιν οἱ τῆς χώρας βασιλεῖς εὐκαίρως..." – "...і дари отримують місцеві царі вчасно...". (Зіставлення цієї інформації декрету *IPE* I² 30 з аналогічною інформацією декрету *IPE* I² 32 на честь Протогена, що змальовує події 270–240 рр. до н. е., є красномовним). Проте що є головним: в умовах практичної загибелі хори ольвійська держава наприкінці III ст. до н. е. обрала новий та ефективний напрям розвитку – міжнародну торгівлю, зокрема з Родосом. Допускається можливість існування якогось договору між Ольвією та Родосом.

Адже занадто велику роль почав відігравати Родос і в релігійній, і в торгово-економічній, і в нумізматичній сфері Ольвії. Керівництво внутрішньополісним реформуванням узяли на себе Нікерати та Пантаклі-Клеомброти. Діонісії та Леократіди-Евресибіади, вірогідно, як уже зазначалось, сконцентрувалися на побудові Неаполя та міжнародній торгівлі.

Останнім часом нами введено в науковий обіг ще одне свідчення щодо економічного добробуту полісу: на рубежі III–II ст. до н. е. (не пізніше першої чверті II ст. до н. е.) відбувся третій, прикінцевий етап клейміння мірних посудин колегією агораномів (серед агораномів присутній епонім 191 р. до н. е. на ім'я 'Hρόφιλος τοῦ δεῖνος з родини Анаксименів-Герофілів). Цей етап клейміння хронологічно збігається з аналогічним у Херсонесі Таврійському [12]. Хронологічний збіг свідчить на користь гіпотези М.Ф. Федосєєва про існування відповідного економічного договору сторін [15].

Як зазначалося вище, в умовах відсутності державних актів Ольвії II ст. до н. е. тлумачення монетних легенд набуває важливого значення. Нижче викладено сучасні погляди на інтерпретацію монетних легенд ВΣΕ і ΒΑ ΕΙ ΡΗ (кінець III – середина II ст. до н. е.) порівняно із традиційними уявленнями, які дослідники пов'язували з місцевими царями. Отже, П.Й. Каришковським [5] виконано зіставлення подій істрійського декрету *Inscr. Scythiae Minoris graecae et latinae I. Histria et vicinia I (IScM I)* 15 рубежа III–II ст. до н. е. на честь Агафокла, сина Антіфіла та декрету *IPE* I² 32 на честь Протогена, з огляду на таку гіпотезу, що домінувала на той час, щодо синхронності обох документів. Усе ж дослідником зроблено важливий історичний висновок: цар Ремакс (Ρημαξος) із декрету *IScM I* 15, царство якого, ймовірно, розташовувалося в південній частині Дунайсько-Дністровського межиріччя, відігравав набагато значнішу роль для території Північно-Західного Причорномор'я на рубежі III–II ст. до н. е., ніж вважається [5]. Цей висновок може бути використаний для одного з варіантів інтерпретації легенд ВΣΕ і ΒΑ ΕΙ ΡΗ. Відома гіпотеза В.А. Анохіна [1, с. 48] про інтерпретацію аббревіатури ВΣΕ ім'ям згаданого в декреті на честь Протогена царя саїв як βασιλέος Σαῖταφάρνου εἰρήνης, тобто "Світу царя Сайтафарна" (є близькі гіпотези інших дослідників). Окрім того, дослідник пропонує гіпотезу про читання окремих літер (Α, Η) та монограми [1, с. 49 (№ 62)] на монетах серії ВΣΕ іменами епонімів декрету *IPE* I² 32 на честь Протогена, Геродора та Плистарха. Проте серія ВΣΕ відстає майже на півстоліття від подій, змальованих у декреті на честь Протогена. Пропонуємо, безумовно, як варіант тлумачення, хронологічно погоджену гіпотезу про віднесення додаткових літер і монограми на серії ВΣΕ до епонімів Ольвії 198, 195 та 191 рр. до н. е., відповідно, Ἀρτεμίδωρος Τ[ιμίου], Παντακλῆς Κλ[εομβρότου], ἼHρόφιλος τοῦ δεῖνος [9].

Що стосується скорочення ΒΑ ΕΙ ΡΗ, то В. Анохін відносив його до царя Акроси [1, с. 48], а П. Каришковський – до міського царя (згадки про такого відсутні в елліністичній Ольвії; церемоніальна (річна) посада царя відома в Херсонесі). Отже, розглянемо фразу з декрету *IScM I* 15: "[...]τὴν] Σκυθίαν καὶ τὰς [Ε]λληνίδας πόλεις τὰς [τασσομένας] ὑπ[ὸ] βασιλέα Ῥημαξον..." – "...Скіфію та грецькі міста, підвладні царю Ремаксу...", яка свідчить про могутність царя Ремакса. За аналогією з іншими царями, ця фраза допускає можливість здійснення Ремаксом монетних емісій. До речі, емісія ВΣΕ є майже синхронною до декрету *IScM I* 15. Це, у розвиток гіпотез В. Анохіна, дозволяє запропонувати варіант розшифрування ВΣΕ = βασιλέος τῶν Σκυθῶν καὶ τῶν Ἑλλήνων – "цар скіфів та еллінів" (маю-

чи на увазі Ремакса чи його попередника (?) або наступника (Фра...?). Відповідно, ΒΑ ΕΙ ΡΗ = βα[σιλεύς] εἰ[ρήνης] Ρη[μαξου], тобто "Світу царя Ремакса". Ця гіпотеза добре підкріплюється антропонімією, оскільки в Ольвії відсутні імена, що починаються на "P". Вона є співзвучною гіпотезі В. Анохіна [1, с. 48], відповідає історичному висновку П.Й. Каришківського [5, с. 55], до того ж, має історичну аналогію (контрольовані скіфським царем Скілом території майже 250 років тому), також є хронологічно погодженою. Проте гіпотеза потребує обґрунтованішого підтвердження. Відомо, що монети царів Малої Скіфії є дуже рідкісними. Дослідниками неодноразово засвідчено їхню належність не для обслуговування торгівлі, а лише для демонстративних цілей. Монети ж ΒΣΕ та ΒΑ ΕΙ ΡΗ відрізняються своєю кількістю. Окрім того, "захоплюватися" розшифруванням скорочень та лігатур слід дуже обережно. Адже ні один із відомих в Ольвії варварських царів не карбував монети із застосуванням аббревіатур, лігатур чи скорочень у легендах. Не менш реальним варіантом є відновлення легенд іменами монетних магистратів, які, вірогідно, об'єдналися у групу, що існувала кілька років [1]. На користь цієї гіпотези ми маємо абсолютно правдиве свідчення про порушення річного терміну виконання магистратської посади. Це фраза з більш раннього декрету *IPE* 12 32 на честь Протогена "...χεῖρισας ... τρία ἔτη συνεχῶς..." – "... керував... три роки безперервно...". До того ж, лігатура ΡΗ може означати скорочення імені Гераклід на відміну від ΗΡ – Геросон [9]. У побудові відповідної гіпотези звертає на себе увагу присутність на політичних і релігійних теренах Ольвії осіб із роду Гераклідів. На їхню появу вже вказує декрет *IPE* 12 76 про податок на жертвоприношення (наймолодший член колегиї Семи Ἦρακλειδῆς Εὐβίου) та алтар зі згадкою про цю особу, також посвята (*SEG* 42:715) орієнтовно 188 р. до н. е. Леона Гераклідова за сина Геракліда. На наш погляд, на рівні наявних матеріалів доцільно зберегти обидва альтернативних варіанти інтерпретації скорочень із переважанням гіпотези про магистратів.

Епонімна формула декрету *IPE* 12 35 (= *SEG* 28:647, 2) на честь амісенського кібернета "[ἱερωμένου Ἀπόλλωνος] (?) τοῦ μετὰ Ποσειδῶν Ἀναξά[γρου]..." – "У жрецьку Аполлона, (що був) після Посідея Анаксагорова ...", вказує на те, що в Ольвії раніше 105 р. до н. е. вже були роки епонімного божества [11, с. 63]. Як відомо, роки Аполлона пов'язані з відсутністю охочих виконувати почесну посаду епоніма в найскрутніший час. Про те, що Ольвія вже кілька разів була взята ворогами, повідомляє Діон Христом у своїй "Борисфенітській промові". Реальна загроза з боку Кримської Скіфії, вірогідно, виникла майже на чверть століття пізніше традиційного уявлення, перервавши порівняно мирні та помірно обтяжливі данницькі відносини з навколишніми племенами, що супроводжувалися навіть емісією срібної монети. Посилення скіфської загрози, мабуть, підтверджується синхронним фактом відбудови захисних стін міста Посідеєм, сином Діонісія (*SEG* 40:633). Адже ці дії традиційно інтерпретуються як такі, що пов'язані із зовнішньою загрозою [2, с. 160]. Цілком можливо, що навала Скілура (або його батька) дійсно відбулася близько середини II ст. до н. е. та мала згубні наслідки для Ольвії [6, с. 223] (водночас із втратою Херсонесом Північно-Західної хори). Проте згодом стосунки сторін налагодилися та набули, вірогідно, форми протекторату, про що свідчать, наприклад, монети Скілура. Фактично, наступні майже сорок років є "чорною діркою" в лапідарній епіграфіці Ольвії аж до часів "раннього" Мітрідата VI Евпатора. Відсутність державних актів свідчить, вочевидь, про якесь ущемлення Скілуром авто-

номних прав міста. Звертаємо увагу на відсутність імен монетних магистратів на монетах Скілура (на відміну від монет царів Малої Скіфії, що були карбовані в містах Добруджі) [1, с. 111 (№ 323–327)]. Про відсутність матеріальних залишків діяльності колегиї агораномів після першої чверті століття ми вже зазначали. Отже, пропонується "робоча" гіпотеза для II ст. до н. е.: відносини Ольвії з місцевими племенами та Малою Скіфією в першій половині II ст. до н. е., вірогідно, були порівняно мирними та не надто обтяжливими. Розгром Ольвії Кримською Скіфією стався, мабуть, у середині століття, подальша нормалізація відносин супроводжувалась ущемленням прав міста. Відносини Ольвії із царями Малої Скіфії, наприклад Акросою [1, с. 50], на жаль, базуються на суто гіпотетичних конструкціях. Загалом щодо II ст. до н. е. слід зауважити, що порівняно з іншими століттями інформації про історичні події в Ольвії замало. Саме тому інтерпретація цих подій є суто гіпотетичною та багатоваріантною.

Останнє десятиліття II ст. до н. е. в політичній історії Ольвії пов'язується з різкими змінами, що їх спричинив протекторат Мітрідата VI Евпатора. Проте розгляд цього періоду не входить до нашого завдання.

Список використаних джерел:

1. Анохин В.А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья / В.А. Анохин. – К. : Наукова думка, 1989. – 128 с.
2. Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. VII–I вв. До н. э. Историко-эпиграфическое исследование / Ю.Г. Виноградов. – М. : Наука, 1989. – 288 с.
3. Зайцев Ю.П. Неаполь скифский (II в. до н. э. – III в. н. э.) / Ю.П. Зайцев. – Симферополь : Универсум, 2003. – 212 с.
4. Каришківський П.Й. З історії зовнішньополітичних зв'язків Ольвії. Ольвія та Родос / П.Й. Каришківський // Матеріали з археології Північного Причорномор'я. – 1959. – Вип. 2. – С. 67–79.
5. Карышковский П.О. Истрия и ее соседи на рубеже III–II вв. до н. э. / П.О. Карышковский // Вестник древней истории. – 1971. – № 2. – С. 36–55.
6. Крыжицкий С.Д. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье / С.Д. Крыжицкий и др. – К. : Ин-т археологии НАН Украины, 1999. – 681 с.
7. Матера М. О родосских амфорах и клеймах из Танаиса / М. Матера // Емінак. – 2016. – № 4(16). – С. 189–203.
8. Николаев Н.И. Политическая и культурная элита Ольвии IV–I вв. до н. э. / Н.И. Николаев // Археологія. – 2010. – № 3. – С. 134–140.
9. Николаев Н.И. Просопография Ольвии Понтийской V в. до н. э. – I в. н. э. / Н.И. Николаев. – К. : Изд. Олег Филук, 2016. – 316 с.
10. Николаев Н.И. Просопография в магических надписях Ольвии / Н.И. Николаев // Вопросы эпиграфики. – 2016. – № 10. – С. 217–278.
11. Николаев Н.И. Ольвийские декреты в честь граждан Херсонеса в контексте локальных хронологий Ольвии, Херсонеса и Понтийского царства / Н.И. Николаев // Аристей. Вестник классической филологии и античной истории. – 2017. – № 15. – С. 55–76.
12. Николаев М.І. До історії метрологічної діяльності агораномів елліністичної Ольвії / М.І. Николаев // IX Міжнародна наукова конференція "Історія торгівлі, податків та мита". 26–27 жовтня 2017 р. Дніпро : тези доп. – К., 2017. – С. 6–7.
13. Русяева А.С. Ольвия Понтийская: город счастья и печали / А.С. Русяева, М.В. Русяева. – К. : Стилюс, 2004. – 228 с.
14. Соломоник Э.И. Эпиграфические памятники Неаполя Скифского / Э.И. Соломоник // Нумизматика и эпиграфика. – Т. 3 / отв. Ред. Д.Б. Шелов. – М. : Изд. АН СССР, 1962. – С. 32–44.
15. Федосеев Н.Ф. Три новых клейма на тонкостенных сосудах / Н.Ф. Федосеев // Советская Археология. – 1991. – № 2. – С. 244–247.
16. Avram, A. Les premiers peuples Germaniques sur le Bas Danube. Autour du decret SEG 52, 724 / A. Avram // Studi ellenistici XXIX. / B. Vergilio (ed.). – Pisa-Roma: Giardini, 2016. – Pp. 27–76.
17. Avram A. Sur la date traité entre Pharnace et Chersonese Taurique / A. Avram // Dialogues d'histoire ancienne. La symmachia comme pratique du droit international dans le monde grec. D'Homère à l'époque hellénistique. – 2016. – Suppl. 16. – Pp. 213–237.
18. Avram A. N.I. Nikolaev. Prosopografiya Olvii Pontiskoi V v. do n.e. – I v. n.e., Oleg Filyuk, Kiev 2014, 316 pp., illustrations. Paperback. ISBN 978-617-7122-38-7 [Review] / A. Avram // Ancient West & East. – 2017. – № 16. – Pp. 441–442.
19. Ivantchik A. Une nouvelle proxenie d'Olbia et les relations des cites nord-pontiques avec le royaume scythe de Skilouros / A. Ivantchik // Une koine pontique. Cites grecques, oeties indigenes et empires mondiaux sur le littoral nord de la Mer Noire (VII e s. a.C. – IIIe s. p.C.) / ed.: Alain Bresson, Askold Ivantchik, Jean-Louis Ferrary. – Bordeaux : Ausonius, 2007. – Pp. 99–110.